

Louise O. Vasvári

Stony Brook University

Sárga csillag és mindennapi élet szélsőséges körülmények között: budapesti naplók 1944-45-ből

Jelen cikk hat olyan háborús naplót elemez 1944-45-ből, amelyek a közelmúltig gyűjteményekben vagy magánkézben kallódtak elfeledve. A naplók közül kettőt zsidó áldozatok írtak, Dévényi Sándorné Anna és Lévai Jenő, akik az üldöztetésüket örökítették meg, és mindketten 1944. március 19-én kezdték el a naplóírást. A többi négy naplót egy pap, Zimándi Pius István, továbbá három, különféle társadalmi háttérű nem-zsidó nő, Dr. Mádi Mária, Szebeny Klára és Horthy Miklósné írták. Mádi, aki az összes naplóíró közül a leghosszabb ideig, 1941-től 1945-ig vezetett naplót, következetesen elítélte a korabeli Magyarország politikai helyzetét a náci megszállás előtt és után egyaránt, Zimándi viszont nem; Szebeny pedig csakis az 1944 decemberét követő időszakot örökítette meg, amikor Budapest ostromakor Budán ragadt a gyerekeivel, Horthyné pedig gondosan kerülte, hogy bármiféle megjegyzést is tegyen arról, mi történt Magyarországon azelőtt, hogy őt és családját a nácik 1944 novemberében elhurcolták, és ehelyett arról írt, milyen volt az élete Németországban, ahol a családját háziőrizetben tartották.

Elméleti és történelmi kontextus

2014-ben, annak alkalmából, hogy akkor volt Magyarország 1944. március 19-ikei német megszállásának hetvenedik évfordulója, több zsidó nő naplóját is elemeztem, amit a megszállás idején írtak (Vasvári 2014). Talán meglepő, de a cikkem megjelenése után számtalan további, 1944-45-ben írott napló is — időben erősen megkésve — kiadásra került, zsidó áldozatok és keresztény szemtanúk tollából egyaránt, olyanok, amik mostanáig gyűjteményekben vagy magánkézben kallódtak elfeledve. Jelen cikkemben a zsidóüldözés két áldozatának, Dévényi Sándorné Annának és Lévai Jenőnek a naplóit fogom elemezni és röviden összehasonlítani azokkal a naplókkal, melyeket Zimándi Pius István, egy pap, továbbá három, más-más társadalmi háttérű nem-zsidó nő, Dr. Mádi Mária, Szebeny Klára és Horthy Miklósné írtak (vö. Maya LoBello tanulmányát Fenyő Miksa háborús naplójáról, amit nemrégiben adtak ki újra). Mádi, aki az összes naplóíró közül a legtovább vezette a naplóját, 1941-től 1945-ig, következetesen elítélte a korabeli Magyarország politikai

helyzetét a náci megszállás előtt és után egyaránt, míg Szebényt csakis az 1944 decemberétől kezdődő időszak érdekelte, amikor is Budapest ostromakor a gyerekeivel Budán ragadt, Horthyné pedig gondosan kerülte, hogy bármiféle megjegyzést is tegyen arról, mi történt Magyarországon, és csak arról írt, milyen volt a családja élete a németországi háziőrizet során 1944 novemberétől kezdve.

Amikor 1944. március 19-én a németek bejöttek Magyarországra, Dévényi Sándorné harminkét éves volt, zsidó, férjezett, öthónapos terhes és egy majdnem tizenhároméves fiú anyja. Lévai Jenő viszont ötvenkét éves férfi volt, aki addigra már nagy tapasztalatot gyűjtött politikai események megfigyelőjeként, mivel szolgált az első világháborúban, Szibériában volt hadifogoly, és miután sikerült megszöknie, elismert szerkesztő-újságíró és laptulajdonos lett a két világháború közti Horthy-korszak Magyarorszáján. Mind Dévényiné, mind Lévai középosztálybeli asszimilálódott zsidók voltak, a zsidóüldözés célpontjai, akiknek ezért kétségbeesett erőfeszítéseket kellett tenniük a túlélésért. Mádi, aki Lévaival volt egyidős, keresztény orvosnő volt, aki a naplóját angolul írta, részben óvintézkedésből, részben pedig abban reménykedve, hogy így a háború után a lánya és Amerikában élő unokái, akiket nem akart, hogy megtanuljanak magyarul, képesek lesznek majd elolvasni. Szebeny a naplóját a férjének írt levelek formájában vezette, aki a hadseregben szolgált, és akinek a hollétéről semmit nem tudott (a levél formátumú naplók széleskörű elterjedtségéről a háború idején ld. Vasvári 2014). Horthyné, aki német háziőrizetben írt, minden témát került, ami nem volt szigorúan személyes vonatkozású. Az elkövetkezőkben arra törekszem, hogy röviden szemléltessem azokat a különféle „hangokat”, amelyek révén ezek az elbeszélők elbeszélnek saját szubjektív élményeiket, azaz ahogyan saját történetük megörökítőiként [self-historians] lépnek fel, és dokumentálják az életüket a végzetes történelmi körülmények közepette. Azt szeretném szemléltetni ezeknek és más naplóknak a tanulmányozásával, hogy az egyéni, töredékes történetek — férfiaké és nőké egyaránt — hogyan segíthetnek abban, hogy rekonstruáljuk, milyen volt a mindennapi élet a háború idején a szerzők mikrotörténeti perspektívájából nézve, akik nem tudhatták, hogy az őket körülvevő események hogyan végződnek majd; ahogy ezek a történetek segíthetnek abban is, hogy olyan megvilágításba helyezték a szerzők hétköznapi személyes élményeit, amire a hivatalos történeti dokumentumok nem lennének képesek.

Korábbi, 2014-es tanulmányomban már röviden áttekintettem azokat a szakmai vitákat, amiket történészek arról folytattak, hogy az élettörténetírás különféle formái mennyiben tekinthetők legitim történelmi forrásoknak. Bár nem szeretném újra ismertetni a vitát, mégis talán érdemes ezen a ponton Jeremy D. Popkins véleményére utalnom (2005, 4), aki szerint ugyan a

történetírás [history] és az élettörténetírás [life writing] egyaránt azzal az igénnyel lépnek fel, hogy ők igaz történeteket mesélnek a múltról — miközben a történészek hagyományosan visszautasítják az egyes szám első személyben írott elbeszéléseket, mondván, azok szubjektívek és ezért megbízhatatlanok —, mégis, érdemes a két diskurzust úgy tekinteni, mint amelyek két különböző, egymást kiegészítő módjai a múlt elbeszélésének és megőrzésének. Éppen azért, mivel miközben irtózatossá tett történeti dokumentáció készült arról, hogy *mi* történt, de viszonylag kevés arról, hogy a háború áldozatai mit *tapasztaltak meg* és *éreztek át*, az élettörténetírás igenis érdeklődésre tarthat számot (a nemmel ellátott élettörténetírás műfajáról bővebben lásd Vasvári 2016, ezen lap korábbi számában). Jómagam sem elsősorban azért érdeklődöm a háborús élettörténetírás, és azon belül is a második világháborús naplók iránt, mert új tények felfedezését várnám tőlük — bár az élettörténetírásokból elkerülhetetlenül előkerülnek fontos új tények is —, hanem inkább a naplóiírók belső életének a dokumentálása érdekel. Mint azt Berel Lang kimutatta (2005, 118), a leghíresebb naplóiírókra amiatt emlékezünk, amit írtak, és sokkal kevésbé az általuk is megírt, de tőlük függetlenül is fontos események miatt, hiszen a naplóiíróknak az eseményekre adott reakciója az, ami csakis rájuk jellemző, és nem feltétlenül az, hogy milyen eseményeket írnak meg. Másszóval, a háborús naplók egyes szám első személyű nézőpontja lehetővé teszi számunkra, hogy valamennyi betekintést kapjunk a naplóiírók tudatos élményeinek — avagy a mentalitásuknak — a körébe, azaz az ítéleteik, észleléseik és érzelmeik körébe, és ez így hozzásegíthet minket ahhoz, hogy jobban megértsük az emberi tapasztalatokat és emberi indítékokat egy történelmi katasztrófa idején. A naplókat hagyományosan azért szokták tanulmányozni, hogy belőlük információkat nyerjenek ki az író életéről és koráról, és nem tekintették terapeutikus eszköznek, holott maga a naplóiírás önmagában is szolgálhat és gyakran szolgál is a naplóiírók számára egyfajta túlélési mechanizmusként, mint azt jól tanúsítják például azok a naplók is, amik a második világháború zsidó gettóiból kerültek elő. A naplók azok, amik a mindennapi élet eseményeinek legszemélyesebb és legközvetlenebb dokumentációját nyújtják: a naplóiírók még a legszörnyűbb események közepette is teljesen egyedi megvilágításba helyezhetik hétköznapi életük részleteit, vagy feltárhatják a valóságról alkotott, gyakran idealisztikus és naiv elképzeléseiket, de ugyanígy nyújthatnak információkat az őket körbevevő társadalmi struktúrákról és társas viszonyokról is.

Azt állítottam, hogy a háborús naplókat arra szeretném felhasználni, hogy a háborús naplóiírók érzelmi életének töredékeit tanulmányozzam, de itt kell megemlítenem, hogy van egy további célom is. Mégpedig az, hogy a kritikai kultúrákutatók [cultural studies] és a mikrotörténet-írás módszereinek

összekapcsolásával fontos „hangokat” tárjak fel, mindenekeelőtt női elbeszélőket, de olyan egymással ütköző, eltérő társadalmi és vallási háttérű hangokat is, amelyek mintegy kulturális tanúi a saját szubjektív személyes élményeiknek, azaz annak, ahogyan ezek az élmények a történeti események legközepéből nézve látszanak a parahistorikus élettörténetírás műfaján keresztül. Noha a „parahistorikus” kifejezés használata itt túlzottan is szaknyelvinek tűnhet, ez a kifejezés egyszerűbben szólva az én-nek [self] a történelemben való bemutatását jelenti, ahol az önéletíró az én történésze [self-historian]. Időnként épp az egyének személyes élettörténeteit átjáró erős hétköznapióság — az, ahogyan a tragikus történelmi események lassan kibontakoznak körülöttük — az, ami jelentéstelivé teszi ezeket az írásokat, nem pedig egy a történészek által később feljegyzett, felülről lefelé tekintő [top-down] összefoglaló (vö. Fulbrook és Rublack 2010: 25.27).

Az itt tárgyalt hat napló közül négyet nők írtak, és ezért itt érdemes megemlíteni azokat a feminista kutatásokat is, melyek a női írás és a „mindennapiság” közötti összefüggést vizsgálták, azaz a női írás és a nők mindennapi rutinjának töredékes mintázata közti összefüggést, így például azt, hogy a nők hangjai miként tárhatók fel és nyerhetők vissza a háztartásbeli mindennapokon keresztül, ha a naplót a nők önéletírása egyik formájának tekintjük (Huff és Bunkers 1996, 6; Hogan 2008, 95). A feminista és gender-kutatások mind történetileg, mint módszertanilag kitágították a holokauszt kutatását, amikor a történeti elbeszélésbe beemelték az egyének nézőpontját is olyan személyes dokumentumok segítségével, mint a levelek, a holokauszt után írott memoárok, vagy az *oral history* (Ofer 2011, 8). Ezzel egy időben a feminista történészek elkezdtek kifejezetten a zsidó családok életére összpontosítani a náci korszak idején, külön hangsúlyt fektetve a feleségek és anyák életére. Marion A. Kaplan a *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* [Méltóság és reményvesztettség között: a zsidók élete a náci Németországban] című 1998-ban megjelent, úttörő jelentőségű munkájában naplók, levelek és más korabeli dokumentumok alapján vizsgálta, hogy a zsidó családok hogyan éltek mindennapi életüket a harmincas évek Németországában, miközben folyton erősödő társadalmi, gazdasági és pszichológiai nehézségekkel szembesültek, ahogy lassanként elveszítették a megélhetésüket, vagyonukat és végül az otthonukat is. Az elkövetők ezeket a lépéseket egyfajta fokozatosan beálló társadalmi halálnak szánták, ami megelőzte az áldozatok fizikai megsemmisítését. Kaplan, tudtában annak, hogy a holokausztról szóló történetírás a férfiak tapasztalatát tekintette általános érvényűnek, különleges figyelmet fordított a nők helyzetére, mivel a nők voltak azok, akik fenntartották a mindennapi élet ritmusát, és akik egyben arra is kényszerültek, hogy új szerepekben álljanak helyt, amikor háború idején családfővé váltak. Lásd még Esther Herzog kutatását is arról (2009, 2), hogy a

náci Németország hogyan támadta a zsidók szülői szerepét, és hogyan rombolta le a magán- és a nyilvános szféra közti határvonalat azért, hogy dehumanizálja az áldozatokat. Herzog azt is feltárta, hogy a megélhetésüktől, vagyonuktól és polgári jogaiktól megfosztott szülők miként mentek át egy „infantilizáló” folyamaton, melynek során és végeztével mind ők, mind a gyerekeik megfosztattak mindenféle jogaiktól. Az emberi élet széttöredező kereteinek ezen korszakában a nemek között új módon kezdett el megosztódni a hatalom és a családi szerepek, és ezen folyamat során a nőket az erejük és az alkalmazkodókészségük segítette abban, hogy a családi élet új kereteit alakítsák ki, és életveszélyes helyzetekben hozzanak meg döntéseket.

Dévényi Sándorné

Az általam fentebb ismertetett kutatások, melyek a zsidó nők és zsidó családok életét vizsgálták a náci üldözés idején, a náci Németországból vett esettanulmányokra alapozódtak, ezzel szemben Dévényiné naplója, a *Kismama sárga csillaggal*, az 1944-45-ben üldözött budapesti zsidó családok életének történetéhez fontos adalék (lásd Huhák, Szécsényi és Szívós kiadását, ami kitűnő Bevezetővel és jegyzetekkel is szolgál; lásd továbbá Szívós 2014-es tanulmányát, ahol a naplóíró még mindig álnéven szerepel, de a napló kiadásakor már sikerült megszerezni a szerző lányának hozzájárulását ahhoz, hogy az anyja nevét használják). A napló egy nő mindennapi küzdelmeit meséli el, akinek van egy tizenhárom éves kisfia, és épp öthónapos terhes a második gyerekével, amikor a németek megszállják Magyarországot 1944. március 19-én. Hitler ugyanis azon aggódva, hogy Horthy admirális esetleg megkísérli kiléptetni Magyarországot a háborúból, elfoglalta szövetségesét, úgy, hogy Eichmann irányítása alatt egy kisebb csapatnyi SS-t küldött az országba. Dévényiné nemcsak arról számol be a naplójában napi rendszerességgel, hogy mi történik a zsidókkal, akiket folyton újabb rendszabályoknak vetnek alá — Dávid-csillagot kell viselniük, *csillagos házakba* kell vonulniuk, és végül a bújkálással próbálkoznak — de arról is, hogy a körülöttük élő nem-zsidók miképpen reagálnak a helyzetre. Amit a naplóban látunk, az nemcsak egy női nézőpont és tapasztalat, hanem azon belül is egy nagyon szokatlan valami, hiszen Dévényiné terhes nő, akinek, miután a férjét behívják *munkaszolgálatra*, egyedül kell megküzdenie minden nehézséggel, és egyedül döntéseket hoznia. Az elkövetkező hónapokban, amikor ő és a családja életveszélyben forog, az a célja, hogy túléljen azért, hogy megszülhessen és életben tarthassa kislányát, valamint, hogy megvédje a fiát, továbbá, hogy segítse a szüleit és négy testvérét, és mindeközben mindvégig számtalan válsággal kell megküzdenie, párhuzamosan azzal, ahogy az egyik zsidóellenes rendelkezést bevezetik a másik után. Dévényiné március 20-án kezd neki a naplóírásnak, egy nappal

azután, hogy a németek egy vasárnapi reggelen elfoglalták Magyarországot. Arról ír, hogy nagytakarítást tervezett aznapra, de végül ráhagyta az egészet egy takarítóasszonyra. Az elkövetkező napokban, amikor napi rendszerességgel ír, eleinte olyan gondolatok foglalkoztatják, mint például, hogy bővebb ruhát kéne varratnia a terhessége miatt, meglátogatnia kórházba került édesanyját és számtalan további rokonát, vagy megcsináltatnia a fogát, és ezeket mind azért, hogy felkészülhessen az elkövetkező rosszabb időkre. Sokat vitatkozik a férjével is, amíg a férfi még otthon van, és aki ekkor – és később is többször – azt mondja neki, hogy inkább úgy kéne készülődniük, hogy mérget szereznek.

Dévényiné beszámol arról is, hogy a sógornője, Regina volt az, akin először látott sárga csillagot. Nem sokkal később, április 4-én, amikor a saját ruháira varrja fel a csillagot, ezt a megjegyzést teszi: „nem szégyellem magamat, inkább nevetségesnek tartom” (32). Mégis, amikor beszámol arról, hogy milyen volt először kimenni az utcára sárga csillaggal a kabátján, akkor érezhetően lealacsonyítva érzi magát:

A villamoson nem merek leülni, a peronon háttal állok az embereknek, úgy nézek ki az utcára. Nézem az embereket. Milyen sokan járnak csillaggal, mennyi a szegény kinézésű ember közülük. Nagyon megszégyenítő, és mégis nevetségesen néznek ki ezzel a sárga folttal. Mintha nem is felnőttek, hanem gyerekek találták volna ki.

Április 11-én, a fia tizenharmadik születésnapján, ragaszkodik ahhoz, hogy születésnap ünnepséget rendezzen a fiúnak. Ugyanaznap a férje, aki addigra már megkapta a munkaszolgálatra szóló behívóját, tájékoztatja, hogy megvette a mérget, amit már korábban is javasolt. Május 4-én, amikor a sárga csillag viselésére vonatkozó rendelet már egy hónapja érvényben volt, Dévényiné ráébred, hogy még az a barátja is, aki segít neki a csomagjai cipelésében, kínosan érzi magát attól, hogy ővele látják, és Dévényiné beszámol arról is, hogy hiába terhes, inzultálják a villamoson, mivel sárga csillagot visel:

Mikor együtt mentünk le az utcára, nem tudtam miért van olyan zavarban, csak aztán jutott eszembe, hogy rajtam csillag van, előreküldtem őt. Rémes, hogy szégyell velem menni. Tegnap is megszégyenítettek, még most is vér szökik az arcomba, ha rá gondolok. A villamoson egy nő átadta a helyét nekem, két nő megszólalt: nézd, milyen fontos, hogy a zsidó leüljön. Azt kérdeztem, nem látja-e hogy állapotos vagyok, azt felelte, na és, de zsidó! Vártam, hogy valaki szólni fog mellettem, de még az a nő is, aki átadta a helyét, elfordította a fejét. Alig vártam, hogy lenn legyek a villamosról.

(51-51)

Június elején, amikor már csak hat-nyolc hét van vissza a szülésig, Dévényiné arról számol be, hogy nagyon dühös, mivel mások kritizálják őt a döntése miatt, hogy megszüli a gyereket, mintha ő egy *megegett lány* lenne, és amikor az orvos azt mondja neki, hogy korábban is meg lehetne indítani a szülést, még mielőtt a dolgok még rosszabbra fordulnának, akkor visszautasítja, mondván, „nem teszem meg. Én mindenáron akarom ezt a gyereket” (67). Amikor azután szaladgál, hogy találjon egy lakást, amit aztán elcserélhetne annak keresztény tulajdonosával, hogy így beköltözhesen egy sárgacsillagosnak kijelölt házba, akkor arra panaszkodik, hogy a Duna-parti szép lakásáért cserébe csak „két sötét udvari lukat” adnának (70). Azt is fájlalja, hogy hátra kell hagynia dédelgetett személyes tárgyait, a középosztálybeli élete díszzeit, amikért oly sokat dolgozott, és amiket oly nehezen szerzett meg. És miközben további soha véget nem érő és lesújtó napi gondokkal küszködik, mint például hogy költöztetőket találjon, akiknek a segítségével elköltözhet a gettóba, balatoni nyaralást és más szórakozásokat kínáló hirdetéseket lát, és arra panaszkodik, hogy „kereszténynek kávéházba járni nem parazitáskodás” (79).

Június 30-án Dévényiné már tudatában van annak, hogy Budapestet leszámítva az egész országban befejeződött a zsidók deportálása, és azt találgatja, hogy vajon nemsokára sor kerül-e a budapesti zsidókra is. Augusztusban sikerül svéd menlevelet, másnéven *Schutzpass*t szereznie a családjának, ami lehetővé teszi számára, hogy sárga csillag nélkül közlekedjen, és egy ideig abban is reménykedik, hogy ennek révén megmenekülhetnek a deportálástól. Az elkövetkező héten sok más emberhez hasonlóan megkísérli a kikeresztelkedést, azt remélve ettől a lépéstől, hogy az majd megmenti a deportálástól. Ennek ellenére így is kötelességének érzi, hogy megmondja az őt keresztelő diakónusnak, hogy nem hitbéli meggyőződésből tér át. Ezután az élete egyre nehezebbé válik, és számtalan elmondhatatlan nehézség közepette július 19-én megszületik a lánya, Juditka. Azt írja, hogy „nem érdekel a gyereken kívül semmi” (93), és innentől kezdve az elkövetkező hónapokban az egyre növekvő terror közepette folytatja a naplózást, elképesztő részletességgel szólva arról, hogyan kerestek menedéket egy rendházban más kisgyerekes anyákkal együtt, de arról is, mint próbálta táplálni a csecsemőt, és kimosni és megszáritani az asztalkendőket, amiket pelenkának használt.

Dévényiné férjének, aki nagy szerencséivel egy közeli táborban állomásozott, időnként sikerül rövid időre hazamennie, de nem kötődik a csecsemőhöz, mivel, gondolja Dévényiné, nem élte át a feleségével együtt a terhességét. Amikor 1944 októberében Szálasi Ferenc és az ő Nyilaskeresztes Pártja lemondatta Horthy Miklóst és átvette a hatalmat, Dévényiné férje újra megjelenik rövid időre, és azt javasolja, vegyék be a mérget, de Dévényinének, annak révén, hogy csakis a lányáért él, van miből erőt merítenie ahhoz, hogy

folytassa a túlélésért való küzdelmet: „Juditkát olyan féltéssel imádom, hogy ez már nem jó. Még mindig nem tudok betelni avval a csodával, hogy ő nekem van” (97). Dévényiné és közvetlen családja életben maradnak, ahogy az apja is, de az anyja meghal a gettóban, és mind a négy testvére is elpusztul, a két nővére Bergen-Belsenben, a két fivére pedig munkaszolgálatban. Dévényiné naplója egy rendhagyó dokumentum, ami azt mutatja be, hogy egy anya hogyan tartotta életben a családját, az üldözött mivoltukból eredő káosz és kegyetlenkedések ellenére. Lenore L. Weitzman és Dalia Ofer azt javasolják, hogy a túlélés családi stratégiáját — azaz magát azt a törekvést, hogy folytatni kell az életet a nehézségek ellenére — úgy kell értelmezni, mint ami ellenállás egyik megnyilvánulási formája, olyasvalami, ami van annyira fontos, mint a többi ellenállási forma, mint amilyen például a földalatti mozgalmi tagság vagy fegyveres tevékenységekben való részvétel voltak.

A *Kismama sárga csillaggal* egyik szerkesztője, Szívós Erika volt az, aki megtalálta Dévényiné naplójának géppel írott verzióját a Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központban Budapesten, ahová a kézirat 2013-ban Dévényiné lánya, Judit kívánságára került. Egy rekonstruált naplóról van szó, ugyanis az eredeti, amiről a gépelt változat 1945 nyarán vagy őszén készült, már nem létezik. Ezért nincs mód arra, hogy megbizonyosodjunk arról, törölt-e Dévényiné valamit utólag belőle, de időnként vannak arra utaló jelek, hogy egyes részletek utólag, egy későbbi tudás fényében kerülhettek bele.

Szabó Borbála

Dévényiné naplóját leginkább Szabó Borbála (1920-1975) naplójával párhuzamosan érdemes olvasni, amit a 2014-ben megjelent cikkemben tárgyaltam. Míg Dévényiné naplója 1944 márciusában kezdődik, azzal, hogy „bejöttek a németek”, Szabó naplója, noha igen részletes, csak 1944. október 18-án indul, és csak a második világháború legutolsó budapesti hónapjait írja le, miután Szabó vőlegényét, Krausz Lajost elfogták és deportálták az 1944 novemberi hatalomátvétel során. Szabó a budapesti gettó hétköznapi életét a deportált vőlegénye számára írta meg, azért, hogy a férfi majd elolvashassa a háború után, de soha többé nem találkoztak. Szabót magát is besorozták egy női munkaszolgálatos egységbe, és az élményt három közeli barátnőjével együtt élte át. Szabó a második világháború utolsó napjait írja meg, amit ők négyen túléltek, de Lajost meggyilkolták Bergen-Belsenben. Szabó a naplóját végig egyfajta „én vagyok a kamera”-módban írja meg, és a folyton hullámzó érzelmei ellenére bámulatos módon sikerül megőriznie a hitet és a reményt. A naplót csak 1982-ben publikálta Szabó lánya (a szövegből vett szemelvényekhez és fényképekhez lásd a www.yadvashem.org linket „Budapesti napló” cím alatt, a fontosabb szemelvények angol fordításaihoz,

melyet Szabó unokahúga készített, lásd Vera Szabó 2009). Sajnos mindmáig csak a magyarul olvasók számára érhető el a teljes szöveg, és így csakis ők kaphatnak teljes képet Szabó személyiségének erejéről és lenyűgöző optimizmusáról, és érezhetnek rá arra, milyen hihetetlen mértékű lehetett az az egyre fokozódó terror, amivel meg kellett küzdenie azért, hogy életben maradjon, és azért is, hogy segítsen az anyjának és vőlegénye szüleinek életben maradni.

Lévai Jenő

Ha Dévényiné és Szabó naplói elsősorban holokauszt korabeli családi krónikák, amik arról nyújtanak tablót, hogy milyen volt 1944-45-ben Budapesten a zsidók mindennapi élete és a túlélésért folytatott küzdelmük, akkor Lévai Jenő (1892-1983) „...*csak ember kezébe ne essem én...*”. *Deportáció, télach, schutzpass* című műve egyszerre személyes napló, történetírói igényű dokumentációs munka és szociológiai-pszichológiai tanulmány, melyben Lévai egyetlen pillanatra sem szűnik meg a társadalom megfigyelőjének lenni, még akkor sem, ha olyan eseményeket ír le, ahol ő volt az áldozat. Laczó Ferenc ismertetése szerint Lévai volt a magyar holokauszt első történetírója, aki a háborút közvetlenül követő években volt a legtermékenyebb, amikor is 1948-ig bezárólag majdnem egy tucat művet írt meg, de ezután már nem engedték írni. Annak ellenére, hogy Lévai milyen sokkal járult hozzá a holokauszt történetének megírásához, a nevét Magyarországon kívül nem ismerik, és még Magyarországon is csak a szűkebb szakterület specialistáinak a körében, és még itt is vannak, akik támadják, mondván, az írásmódja erősen ideologikus és zsurnalisztikus. Lévai a háború utáni írásaiban meggyőzően érvelt amellett, hogy a németek, akik alig háromszáz főnyi csapattal érkeztek, sosem lettek volna képesek végrehajtani a deportálásokat a magyar rendőrség és csendőrség hathatós munkája nélkül. Horthyt dicsérte azért, hogy leállította a deportálásokat 1944 júliusának elején, bár rámutatott arra is, hogy a pusztá tény, hogy Horthynak volt ehhez elég hatalma, egyben azt is jelenti, hogy felelőssé tehető azokért a deportálásokért, amelyek márciustól kezdődően egészen addig zajlottak. Mint újságíró-történész, Lévai elsősorban arról írt, amit ő maga személyesen megtapasztalt, és ezekből sokat feljegyzett a naplójába, amit 1945 januárjáig vezetett, de amit, ismeretlen okokból, sosem publikált. A naplója a szó legszorosabb értelmében vett dokumentarista napló, mivel korabeli dokumentumok, újságkivágások és politikai rölapok is vannak benne, melyek közül néhány valószínűleg csakis Lévai gyűjteményében maradt fenn. A naplóhoz fűzött hasznos Bevezető áttekintést ad Lévai nehéz, de igen kalandos életéről, melynek során öt évet töltött Szibériában első világháborús fogolyként, ahonnan csak 1920-ban sikerült megszöknie, hogy aztán további,

közelebbről nem megnevezett problémákkal szembesüljön, amikor megpróbált újságíróként dolgozni a két világháború közti Magyarországon. Azt nem tudni, hogy a bújkalás és bombázások közepette hogyan sikerült összegyűjtenie ezt a sok anyagot, és azt sem, hogy hol tudta biztonságban megőrizni. A napló eredetijét Lévai özvegye adta át a Magyar Tudományos Akadémiának, ahol aztán sokáig papírdobozokban kallódott, mígnem egy része el is tűnt. 1985-ben Váradi László találta meg teljesen véletlenül, és miután ráébredt a jelentőségére, legépelte a kéziratot, és a szövegbe illesztette a járulékos dokumentumok másolatait, de időközben az eredeti kézirat már nem volt fellelhető, bár még mindig ott lehet valahol az archívumban, amit még mindig nem dolgoztak fel teljes mértékben.

Lévai naplóját így elsőként a *Múlt és Jövő* adta ki nemrégiben, teljes egészében megtartva az eredeti kézirat bonyolult címét, melynek első része részlet egy héber imából, a *Tachanumból* („könyörgés”), az alcím pedig három kulcsszóból áll, melyek mindegyike kiemelt jelentőséggel bírt az üldözöttek számára: *deportáció*, amitől az ember csak a *télach* („eltávozás”) segítségével menekülhetett meg, vagy a *Schutzpass* („menlevél”) révén, amit külföldi hatalmak adtak.

Lévai a naplójában nagyon kritikus a nem-zsidó középosztállyal szemben, akik egy része aktív szerepet vállalt a zsidók megölésében, sok közülük pedig végignézte az egészet, de nem tett semmit. De elítéli a zsidókat is, akik nem mindig viselkedtek hősiessen. Lévai naplóírása annak *live projectje* volt, hogy a történelmet úgy és akkor dokumentálja, amikor az éppen történik, de egyben a saját végzetének útja is volt, aminek még nem ismerte a kimenetelét. Folyamatos életveszélyben élt, végignézte legtöbb barátja és rokona meggyilkolását és saját vagyonának elvesztését, és kivetette magából egy olyan társadalom, amelyikhez, különösen mint első világháborús veterán és hadifogoly, érzelmileg szorosan kötődött. A naplóját igen hasznos Dévényinéével párhuzamosan olvasni, mivel értelemszerűen sok közös témájuk van, de míg Dévényiné a saját személyes küzdelmeiről ír, Lévai a tágabb háttérrel is megadja. Így például, mint erről már szó volt, Dévényiné leírja annak szörnyűségeit, hogy alig néhány nap alatt próbálta elcserélni a szép lakását egy aprócska lakóhelyiségre egy sárga csillagosnak nyilvánított házban, és hogy mennyire lehetetlen volt akár még csak egy hirtelen nagyon drágává lett költöztetőt is találni, és listát ad azokról a bútordarabokról, amiket végül sikerült magával vinnie a gettóba. Lévai viszont azt részletezi, hogy hogyan kellett ezreknek alig néhány nap alatt elköltözniük, amit ő úgy hív, hogy „a Budapest életében legnagyobb szabású vándorlás” (170); részletesen leírja, hogy a szállítók hogyan számláztak a szokásosnál tízszer nagyobb összegeket, sőt, az utolsó órákban akár húszszor nagyobbakat is, különösen Buda elegánsabb hegyi vidékein. Mellékel két oldalt a budapesti *Magyar Szó* című

újság 1944. június 16-ikai számából, ami kimerítően részletezi a sárga csillagos házakra vonatkozó rendelkezéseket, az alábbi két főcím alatt: *Meddig kell kiköltözniük a zsidóknak a lakásokból?* és *Mikor költözhetnek be a keresztény bérlők a zsidó lakásokba?* Lévai arról ír, hogy március 15-én az emberek még mindig azt gondolják, hogy a háború hamarosan véget fog érni, és a zsidók is azt gondolják, hogy meg fogják úszni az egészet, és ezért március 19-én „a pesti korzó szokott tavaszi színpompájában tündöklük. A Belvárosi és Lipótvárosi hölgyeket a második zsidótörvény sem akadályozza meg abban, hogy új tavaszi toilettjüket felvonultassák” (14).

Az az első nap, amikor azoknak, akiket zsidóknak nyilvánítottak, kötelezően sárga csillagot kellett viselniük, közös élménye volt férfiaknak és nőknek, sőt, bizonyos értelemben zsidóknak és nem-zsidóknak is, mivel a nyilvánosság számára jól láthatóan történt. Ezért érdekes látni, hogyan kerül leírásra ez a jelenet az egyéni, egyes szám első személyben előadott történetekben. Azt már láttuk a Dévényinétől korábban idézett sorokban, hogy ő mint tudósít a szégyenről és kétségbeesésről, amit akkor érzett, amikor a sárga csillag viselésére kötelezték. Lévai viszont — akit szintén érintett ez a szégyenteljes rendelkezés, és aki, úgy tűnik, időnként csillag nélkül is kimerészkedett — ezzel egyidejűleg képes volt arra is, hogy mintegy kívülállóként kritikus pillantást vessen a tágabb értelemben vett helyzetre és annak implikációira:

Öt nap múlva, április 5-én, sárga színben rikít a pesti utca. Az első napokban szimpátiatüntetést várunk, ám ez elmarad. A főváros keresztény társadalma mereven, feszesen és kegyetlenül viselkedett. Kikerülte a csillaggal megbélyegzetteket. Régi barátságok szűntek meg egy csapásra. Ki voltunk közösítve. Gettó nélküli társadalmi gettóba szorultunk. Kibírhatatlan volt. Legalábbis azt hittük még akkor...Egymás után jelennek meg a többi korlátozó rendelkezések is. Ugyanakkor már ilyen feliratokat látni: ‘sárga csillagos egyéneket nem szolgálunk ki’. (22)

Dévényiné és Lévai leírásait, amik arról szólnak, hogy zsidóként milyen érzés volt az, hogy április 5-én arra kényszerítették őket, hogy sárga csillagot viseljenek, egybevetethetjük azzal a leírással is, amit Kunt Gergely idéz a cikkében a harminchat éves „Margit” naplójából, aki szintén a munkaszolgálatban lévő férjének írta a naplóját. „Margit” rendkívül ironikus stílusban írt, mindenféle szójátékot alkotva a „sárga csillag” kifejezéssel, így például „a csillag premierjé”-nek nevezte azt az első napot, amikor mindazoknak, akik zsidóknak számítottak, sárga csillagot kellett viselniük az új rendelkezés szerint, vagy „elcsillagosodás”-nak hívta azt a jelenséget, hogy mindenhol sárga csillagok kezdtek feltűnni. És végezetül a szégyenteljes rendelkezés áldozatainak ezen reakcióit egybevetethetjük azokkal a

fényképekkel és az ujjongó stílusban előadott gonosz képaláírásokkal is, amelyeket a *Magyar Futár* — egy szélsőjobboldali antiszemita képes hetilap, aminek 1944-ben kétmillió olvasója volt — közölt arról az első napról, amikor a sárga csillag viselése kötelezővé vált. A *Magyar Futárt* az a Rajniss Ferenc alapította 1941-ben, aki később a Szálasi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lett, a háború után pedig háborús bűnösként kivégezték. A különféle fényképeket, amelyek mindegyikén sárga csillagot viselő zsidók láthatók, olyan szövegaláírások kísérik, amik azt az összetett üzenetet hordozzák, hogy: most, hogy előírták számukra, hogy a sárga csillaggal azonosítsák magukat, jól látható, hogy mennyi zsidó is van a fővárosban, akik asszimiláltak szerettek volna látszani, [és ezért] most a csillagot némi szomorúsággal és sértettséggel viselik. Az itt következő kép a *Magyar Futár*-ból való, Stephen P. Casey (szül. Katona István, 1924-) magángyűjteményéből, akinek az anyósa azért őrizte meg a lapszámot, mert ő maga is szerepel az egyik képen (a [kép](#) alatt csillaggal jelölve).

Magyar Futár 7

Lévai kritikája nem szorítkozik pusztán a nem-zsidó lakosságnak a zsidók helyzete iránti közönyére, és nem retten vissza attól sem, hogy kritikával illesse azokat a zsidókat is, akiknek még közvetlenül Szálasi október 15-ikei puccsa előtt is sikerült biztonságban élni Budapesten, és akik a

Budapesten kívüli élő zsidók deportálásáról, sőt, gettóba kényszerített zsidó társaikról és a saját életüket fenyegető veszedelemről is megfeledkezve élték az életüket. Lévai leírja, hogy október 15-ike, az ősz kezdete, egy szép napsütéses nap volt, és aznap, sokban hasonlóan a fél évvel korábbi március 15-ikéhez, még mindig aktív élet folyt a korzón:

A pesti korzó ülőhelyei újra foglaltak, a Hangli megint pukkadásig telve. A Belváros és Lipótváros hölgyei a legújabb őszi kreációkat újra felvonultatják. A gettóbeli tömörülés még mindig úgy látszik, nem vette el kedvét néhány zsidó nőnek a korzózástól. Csillagos nőt természetesen nem látni a korzón, de a Váci utcában már inkább. (48)

Lévai naplójában talán a legszörnyűbb epizód az 55. oldalon kezdődik, ahol részletesen leírja, hogy október 19-én hogyan hajtották el őt több száz tizenhat és hatvan év közötti férfival együtt egy sárga csillagos házból, és tartották fogva egy teljességgel értelmetlen munkán november 5-ig, ahol se ételt, se szállást nem kaptak, és ahol közülük sokakat véletlenszerűen és szadista módon megöltek. Naplója legvégén Lévai azt is részletezi, hogyan lopott mindenki mindenkitől, először a házfelügyelők és segítők, akik a deportáltak holmiját tulajdonították el, úgy érezve, hogy joguk van az „ő zsidóik” holmijához, hogy „ne jusson a nyilasok kezébe”. Aztán később rendszerint egy-egy egyenruhás, például egy postás, érkezett az épülethez, ahonnan már deportáltak embereket, hogy még többet lopjon, míg végül egy német teherautó jött, hogy elvigye azt, ami még maradt. November 15-én Lévai leírja, hogyan kellett végignéznie, ahogy a holmijai sorban eltűnnek: „Fájó szívvel látom gyönyörű hálószobámat, ágyneműimet, bőröndjeimet. Egymás után tűnnek el a kapu alatt. Már útközben egymást lopják meg. Az én holmijaimból” (98).

Zsidók is voltak, akik loptak a többi zsidó lepecsételt lakásából, ha alkalmuk nyílt rá, és így, mint Lévai írja, „tolvajokká alakul át az egész magyar társadalom” (75). Január 17-én, amikor felszabadult a gettó, és élőhalottnak tűnő emberek ezrei siettek ki onnan, hogy megkeressék szeretteiket és hogy ételt szerezzenek, a fosztogatás tovább folytatódott, minden osztálybéli keresztény és zsidó részvételével, és természetesen nemsokára a megszálló oroszok részvételével is. Könnyen kimutatható, hogy Lévai túl elnéző az utóbbiakkal, talán azért is, mivel hálát érzett a felszabadításért, vagy mert az oroszok kegyetlenségének és fosztogatásának mértékét csak annak nagyságához tudta mérni, amit korábban már megtapasztalt, vagy részben talán azért is, mert nem volt nő, és ezért nem különösebben foglalkoztatta az, amit ő megszépítő módon az oroszok „erőszakoskodásai”-nak nevezett: „Az orosz megszálló csapatok becsületére szolgáljon, hogy csak egyéni akciók

fordultak elő, kisebb tolvajlások, apróbb rablások és nem túl sűrű erőszakodások a nőkkel szemben” (198).

Mádi (Kiss) Mária

Mádi (Kiss) Mária (1898, Budapest – 1970, Houston, Texas) magasan iskolázott nem-zsidó nő volt, aki 1941 decemberétől vezette a naplóját, amikor Magyarország és az USA kapcsolata megromlott, egészen 1945 szeptemberéig. Mádi, aki Budapesten született és ott is nőtt fel, dzsenti családból származott, és orvos volt, aki Nagy-Britanniában járt egyetemre, ahol 1922-ben szerzett diplomát, és radiológiára specializálódott. 1920 körül feleségül ment Felsőbüki Lajos ortopéd szakorvoshoz, de 1924-ben elváltak. Egy lányuk volt, Hilda, aki 1920 körül született, és aki később George G. Waltonhoz, egy amerikai geológushoz ment feleségül, és Louisianába emigrált, ahol született egy kislány és egy kislánya. Mádi eredetileg azt tervezte, hogy kiköltözik a lányához és annak családjához, de Amerika háborúba lépésével Mádi Magyarországon ragadt, és ezért kezdte írni a naplóját, hogy így „kommunikáljon” a külföldön élő családjával. Angolul írta, részben óvintézkedésből, részben pedig azért, mert, mint mondta, nem akarta, hogy az unokái, akikhez a naplót intézte, megtanuljanak magyarul, bár azt nem tudhatta, hogy lesz-e majd egyáltalán alkalmuk elolvasni, amit írt nekik. Mádi naplója, ami a háború végére tizenhat jegyzetfüzetet töltött meg, ezekkel a sorokkal kezdődött: „Azért fogok látni és hallani, hogy mindennek szemtanúja legyek... persze könnyen megtörténhet, hogy sem én, sem a naplóm nem jut el majd hozzátok” (*I am going to see, hear, to witness everything...it may happen of course that neither myself nor my diary will ever reach you*). Túlélte a háborút, 1946-ban sikerült emigrálnia, és 1952-ben amerikai állampolgár lett, és, miután Amerikában újra letette az orvosi képesítő vizsgát, nemcsak a régi szakterületén dolgozott, hanem, talán árulkodó módon, pszichiáterként is. Mádi naplója fényképeket, kivágásokat és levelezéseket is tartalmaz, továbbá néhány ceruzás magyarázó jegyzetet is, amiket 1960-ban írt bele. A napló füzetét műanyag zacskókban őrizték a családi széfben jó harminc éven keresztül, és az unokája, Stephen Walton szerint, aki a naplót 2013 márciusában az *US Holocaust Memorial Museum*-nak adományozta, a család alig vett róla tudomást. A napló kötetét nemrégiben teljes egészében közzétette a múzeum a weboldalán: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50967>.

Mádi a naplójában sok háborús részletet megörökít, az élelmiszeráraktól kezdve az időjárásig és a politikáig, így például, hogy milyen kormánypropagandáról hallott, de ír arról is, hogy hiányzik neki a lánya, sőt, még a kutyájáról is ír, akinek mellékeli a fényképeit. 1944 márciusa után leírja a folyamatos légitámadásokat és a sok nélkülözést, amit a város lakói

elszenvedtek, de megír mindent, amit csak lát és hall, így azt is, hogy min mentek keresztül a zsidó barátai. Az 1944. április 2-ikai bejegyzésében Mádi utal arra, hogy néhány barátjának nemsokára sárga csillagot kell majd viselnie, és leírja, hogy miközben egy vegyes házasságban élő zsidó nőismerősének, egy bizonyos Tercsi néniének az új rendelkezések szerint sárga csillagot kell majd viselni, addig a nő férje és a gyerekei nem számítanak majd zsidónak. Ez azért volt így, mivel a március 31-eki rendelet a nürnbergi törvényeknek megfelelően rendelte el a hat év feletti zsidók csillagviselését, azoknak is, akik vegyes házasságban éltek. Mádi azzal próbálta vigasztalni a barátnőjét, hogy megosztotta vele, hogy azt hallotta, hogy változtatni fognak a szabályon, és hogy olyan esetekben, mint amilyen a barátnőjéé is, nem kell majd viselni a sárga csillagot, bár az illető továbbra is zsidónak számít majd. Mádi ezután egy bizonyos Pató Magdáról kezd beszélni, a házban lakó egyik bérlőről, aki csak negyedrészen volt zsidó, ennyiben a rendelet jogilag őt nem érintette, de mégis, a munkahelyén többen is kellemetlenkedni kezdtek vele: a főnöke hirtelen áthelyezte a pozíciójából, amit már hat és fél éve töltött be, egy rosszabb munkakörbe, és sárga csillagot talált az íróasztala fiókjában. Április 5-én Mádi azt írja, hogy „A zsidóknak április 5-ikétől sárga csillagot kell viselniük. Nagyon szégyenkeznek és félnek, hogy így megjelölten kegyetlenkedések célpontjává válhatnak” (*Jews will have to wear the yellow star from April 5 on. They are sick with shame and fear, marked thus, they may be set out for any brutality*). Április 14-én arról számol be, hogy

Minden nap új kegyetlenkedést hoz. Múlt éjjel 250 zsidó férfit és nőt hívtak be munkára takarókkal és vödörökkel, és azt hallani, hogy a célpontként szolgáló területekhez közel kell majd dolgozniuk és élniük.

(*Every day a new cruelty. Last night 250 Jews and Jewesses were called to work with a rug and a pail and it is believed they will have to work and live close to the targeted areas.*)

Október 17-én Mádi Lakos Irént, másnéven „Lacy”-t, a legjobb barátnőjét és annak hétéves unokaöccsét, Lakos Alfrédet találta a lakásában, és aztán négy hónapon keresztül rejtegette őket. Ha vendégek jöttek, Irén és Alfréd az egyhálószobás lakás hálószobájának tükre mögé bújt. Mádi nem túlzottan kedvelte a gyerekeket, és az elkényeztetett kisfiút idegesítőnek találta, de ápolta, amikor megbetegedett. Azt írja róla, hogy „Sosem vagyok egyedül. Ez a gyerek folyton beszél, bosszant, zajt és bajt csinál” (*I am never alone. This child is all the time talking, irritating, making noise and trouble*), és némi antiszemita felhanggal még azt is hozzáteszi, hogy „a legjobb vicc az egészben az, hogy ez a hétéves gyerek a legrosszabb fajta azok közül, akiket próbálok megmenteni. Egy sem hiányzik belőle azok közül a rossz tulajdonságok közül, amiket zsidó tulajdonságként ismerünk” (*And the best joke is this seven-year old child is the worst type, whom I try hard to save. No bad quality, we used to know as Jewish qualities, is*

missing). A kisfiú apját deportálták, de túlélte, az anyját, Rózsát viszont megölték Auschwitzban (a családról készült fényképekhez lásd Ruane 2014-es cikkét). 2015-ben Mádit a Yad Vashem posztumusz a Világ Igazának nyilvánította, Lakos Alfréd segítségével, aki még mindig él.

Karafiáth Jenőné Szebeny Klára

Az utolsó két napló, amit tárgyalni fogok, és amik Szebenyi Klára és Horthy Miklósné tollából származnak, csak 1944 végétől datálódik, ezért itt térek ki — mintegy szembeállításaként azzal, ahogy Mádi reagált arra, hogy a zsidónak nyilvánítottaknak 1944. április 5-ikától kötelezően sárga csillagot kell viselniük —, arra az értékelésre, amit egy másik nem-zsidó naplóíró, Zimándi Pius István (1909-1973) adott ugyanerről az eseményről. Zimándi a premontrei rend tagja volt, irodalomtudós, és a naplója, amit 1944. március 19-től 1945 márciusáig vezetett, csak nemrégiben jelent meg. A napló, amit ezen a helyen részletesen nem tárgyalhatok, különösen azért érdekes, mivel a keresztény értelmiségi középosztály egyik szeletének hangulatát és véleményét képviseli. „A csillag premierjének” napján, ahogy azt — mint fentebb láttuk — az üldözött Margit ironikusan nevezte, Zimándi afeletti meglepetésének ad hangot, hogy milyen sok zsidó is él Budapesten. Megfigyelése szerint azok közül, akik ezen az első napon a budapesti belvárosban jártak-keltek, minden negyedik lehetett zsidó. És csakugyan, majdnem pontosan eltalálta, mivel a zsidótörvények a budapesti lakosság 20-25 százalékát érintették:

Hanem hogy annyi zsidó van Pesten, sose hittem volna. Átjáróknál számolgotam is őket. A sarkokon az egyszerre átmenők közül rendszeren 8-10 volt a zsidó. Mintha minden negyedik ember zsidó volna Pesten.

Karafiáth Jenőné Szebeny Klára (1920-2015) a levél-naplóját 1944. december 26-én kezdte el, és egészen 1945. június 17-ig írta, amely idő alatt majdnem naponta írt levelet a férjének, aki a fronton volt, de akinek a közelebbi hollétéről Szebeny nem tudott semmit, csak remélte, hogy a férfi egyszer majd hazatér. A férfi életben maradt, és elolvashatta a leveleket, miután kiszabadult az amerikai hadifogságból. Negyven évvel később Szebeny a leveleket beírta egy számítógépbe, és kinyomtatta a családjá számára. Azt állította, hogy az eredeti kézirat még mindig megvan, és hogy nem adott hozzá semmit, csak kihagyott kisebb részeket. A levél-naplójához írott bevezetőben Szebeny azt írta, hogy szerette volna megmutatni, milyen a háború, valamint azt is, hogy ő, aki akkor huszonnégy éves volt és két kisgyereknek — a hároméves Andrásnak és az egyéves Juditnak — az anyja, hogyan élte túl a háborút a családjával a rózsadombi házukban, ahol mintegy tizenkét-tizennégy

ember, köztük két cseléd, lakott együtt, nagyrészt egy tizenegy négyzetméteres kis alagsori mosóhelyiségben megbújva a bombázások elől. Húsz évvel azután, hogy Szebeny begépelte a naplóját, a fia, Szekfű (Karafiáth) András folytatásokban feltette a naplót egy Facebook-oldalra, hogy így az olvasók azzal az érzéssel olvashassák, mintha a napló épp most íródna, és néhány szép képet is megosztott (lásd Facebook, *Családi történetek – Ex 103 el nem küldött levél Buda ostromáról*). Szekfű ezzel a gesztussal érdekes módon azt a manapság elterjedt gyakorlatot követi, melynek során magánemberek történeti blogok formájában közzé teszik a saját családi gyűjteményükben fellelt második világháborús naplókat és leveleket, bár ezeknek a gyűjteményeknek a legtöbbször a fronton harcoló katonák leveleiből áll.¹ Szebeny Facebook-archívumában sok meglepő fénykép is fellelhető, ahogy 2015 novemberét követően több igen érdekes rövid folklorisztikus jelenet is Szebeny magyarországi gyermekkorából. Ez utóbbi gyűjteményt Szebeny kilencven évesen írta egy számítógépen, és a *Gyerekkorom messzirengő világa* címet viseli, Radnóti Miklós *Nem tudhatom* című hazafias verse nyomán, melyet Radnóti 1944 januárjában írt, amikor a fenti versornak még sokkal baljósabb volt a konnotációja.

Szebeny Klára ugyan 2015 októberében meghalt, de még épp megélte, hogy a naplóját könyv formában, *103 el nem küldött levél Budapest ostromáról* címmel kiadták ugyanabban az évben. A naplóban azt írja, hogy azért döntött amellett, hogy nem menekül el, mivel az nagyon nehéz lett volna két kisgyerekekkel, és hogy a férje, Jenő, egymagában könnyebben tudott mozogni. Szebenynek sikerült svéd menlevélre is szert tennie, amit ritkán hallani keresztényektől, de őneki szüksége volt a védelemre, mivel híresztelések kaptak lábra, hogy a németek túszokat fognak szedni a politikai elit családtagjai közül, és Szebeny apósa valaha miniszter volt, de a saját nagyapja is aktív szerepet vállalt a politikai életben. Szebeny, csakúgy, mint Dévényiné, panaszkodik a naplójában amiatt, hogy ő lett a családfő, hogy ellentmondást nem tűrően neki kell meghozni a döntéseket, és hogy közben még vidámnak is kell lennie a családja előtt. Csak éjjelente mer sírni, és éjjelente írja a naplóját is, egyfajta menekülésként, „hogy jól kipanaszkodhassam magamat”, mint írja. A napi rendszerességgel írt bejegyzéseiben arról is panaszkodik, hogy milyen nehéz az alapvető higiéné fenntartani a gyerekei számára, és arról is, hogy egyre rosszabb az ételmiszer-ellátás. Egy 1945. január 23-iki bombázás során a háza nagyrészt leég, és ugyan sikerül a holmijait kimenteni, de azok egy részét azonnal el is lopják, ami jól szemlélteti Lévai állítását, miszerint végül mindenki lopott mindenkitől. Szebeny azt is leírja, hogyan értek el hozzájuk január 30-án az oroszok, és hogy ekkor a nők kendőt tettek a fejükre, és próbáltak öregnek látszani, valamint, hogy az oroszok, legalábbis akkor még, rendesen viselkedtek — bár gyanítja, hogy később ez már nem feltétlenül volt így —, és

¹ <http://ww2today.com/featured/diaries-of-world-war-ii>

csak némi cukrot szerettek volna órákra becserélni. Szebeny a megpróbáltatásai során mindvégig szeretetet és csodás türelmet mutat a gyerekei iránt, bár végül, a háborút követő hónapokban, egy időre egy árvaház-feleségben kell hagynia őket, azért, hogy a gyerekeknek legyen mit enniük, ő pedig munkába állhasson, ahol fizetést ugyan nem kap, de ingyenlevest igen.

Szebeny naplója, noha alapvetően apró hétköznapi eseményekből áll össze, több kisebb-nagyobb fontos megjegyzést is tartalmaz. Így például Szebeny megemlíti egy idősebb férfit az óvóhelyükről, aki még ebben a kétségbeesítő helyzetben is csak a hasára tudott gondolni, és elvárta, hogy a felesége továbbra is folyton kiszolgálja. Érdekeseen ír a február 13-ai felszabadulást követő napokról is, arról, hogy mit lát az utcákon, miközben gyalog átkel Budapesten, arról, hogy hogyan kezd lassan magához térni a város, és hogy áprilisra egyre több üzlet nyit ki újra. Sajnos, hiába a napló vonzó és meglehangú stílusa, a mai olvasó számára szembetűnő, hogy Szebeny mennyire elkerülhetetlenül másképp gondolkozott a háborúról, mint Dévényiné vagy Lévai, akiknek az élete — és a családjuk élete is — 1944 márciusától kezdve minden egyes percben veszélyben forgott. Szebeny minden ironia nélkül tud írni 1944 decemberében arról, hogy a családja 1944 márciusától kezdve egész nyáron és őszön át a balatoni házukban nyaralt: „ez a nyár még majdnem békebeli körülmények között, de baljós előjelekkel telt el”. A család még így is megrendezi egy díszes esküvőt, és eltölt egy kellemes őszt a balatoni nyaralóban, ahol még október 7-én is tudtak fürödni. Végül lezárják a házukat, és novemberre és decemberre visszatérnek Budapestre, ahol a front közeledéséről úgy értesülnek, hogy meghallják a légvédelmi ágyúk messzi hangját, miközben kellemes bécsi muzsikát hallgatnak a rádiójukon. Hirtelen megszakad a rádióadás, nincsenek újságok, és a házuk felső szintjére sem tudnak felmenni, hogy főzzenek, hanem helyette minden idejüket az óvóhelyen kell tölteniük — Szebeny ekkor kezdi el írni a naplóját. A naplóban tulajdonképpen semmilyen utólagos megjegyzést sem tesz az 1944-es év eseményeire, azt leszámítva, hogy leírja, hogy az emberek egy ideig megpróbáltak hinni egy állítólagos „titkos fegyver” létezésében — ami talán végső soron a németek titkos atomfegyver-kísérleteinek híréből eredhetett —, amivel majd megnyerik a háborút. Érdekes ezt egybevetni azzal, hogy Dévényiné hogyan reagált arra, amikor június 17-én felröppent a titkos fegyverről a hír, ami körül az újságok nagy felhajtást csaptak:

Az újságok tele vannak a németek új fegyverével. Ma Vértesék is itt voltak és Vértes is csak a fegyvert dicsőítette: azt mondta, ezzel elhiszi, hogy megnyerik a németek a háborút. Valami repülő rakéta, Londont bombázták vele. (73)

Szebeny egy ponton, annak a svéd menlevélnek a kapcsán, amire szert tett, említi csak meg, hogy a svéd oltalom sok „szerencsétlen” zsidót megmentett, és hogy még nem tudni, hogy vajon ugyanaz a menlevél segítségére lesz-e majd az oroszokkal szemben is.

Horthy Miklósné szül. Purgly Magdolna

Mivel olyan naplókat vizsgálok, amelyek 1944-45-ben íródtak Budapestről, ezért itt kell megemlítenem, ha csak röviden is, Horthy Miklósné szül. Purgly Magdolna (1881-1959) szintén nemrégiben publikált naplóját is. Horthyné 1944. november 6-án kezd neki a naplóírásnak — három héttel azután, hogy a családját letartóztatta és Bajorországba vitte a Gestapo, ahol aztán háziőrizetben tartották őket —, és 1945 decemberében fejezi be. Unokája, Horthy István Sharif, akinek a dél-angliai garázsában megtalálták a naplót, azt mondta, hogy nem tudott a kézirat létezéséről, mivel a nagyanyja, akivel tizenhét éves koráig együtt élt, sosem említette, hogy naplót írt volna. A napló egyetlen szót sem ejt arról, hogy mi történt Magyarországon 1944. novemberét megelőzően, és kizárólag a család napi rutinjára és életkedvük teljes elvesztésére összpontosít, és a fájdalomra, amit az okozott, hogy nem jött hír sem az otthoniakról, sem „Nikiről”, azaz ifjabb Horthy Miklósról, akit akkoriban a németek Mauthausenben tartottak fogva. A férfit elrabolták, és Horthyékat azzal fenyegették, hogy megölik, ha Horthy nem mond le Szálasiék javára, amit Horthy ezért meg is tett. Horthy unokája szerint egyértelmű, hogy a nagyanyja nagyon vigyázott arra, hogy semmi olyasmit ne írjon le, ami miatt bajba kerülhetnének. De időnként tett személyes, érzelmetli megjegyzéseket, mint például, hogy mennyire sajnálta, amikor meghallotta, hogy Mussolinit megölték, mivel Mussolini a férje igaz barátja volt. A karcsú napló vége felé Horthyné azt is megengedte magának, hogy mintegy megvallja a távollévő férje iránt érzett szerelmét, amikor arról panaszkodott, hogy milyen nehéz immáron öt hónapja tőle távol élni: „mikor egész életemen keresztül csak neked és csak érted éltem. És pont most nem oszthatom meg veled ezeket a nehéz időket.”

Konklúzió

Ezek a naplók Magyarország 1944-45-ös háborús történetét nem hivatalos történetírói munkaként beszélik el, hanem megélt történelemként, és olyan emberek nézőpontjából íródtak, akik megpróbálták fenntartani a mindennapi életüket. De ezek a naplók egyben futólagos képet is adnak olyan nagy történelmi eseményekről, amelyek a naplóírókat írásra készítették, mint például

Magyarországnak a németek általi megszállása 1944. március 19-én, vagy az, hogy az oroszok ostromgyűrűbe zárták Budapestet 1944. december 25-én. A naplóiírók, azáltal, hogy a történelmet a saját és a családjuk tapasztalatán keresztül láttatták, és hogy olyan hétköznapi eseményekről is beszámoltak, amik kimaradtak a hivatalos történetírásból, nem egyszerűen csak újabb forrásanyagot szolgáltatnak a történelem számára, hanem a múlt elbeszélésének egy alternatív módját is kínálják, melynek révén nemcsak a háborús események és tapasztalatok tényeit közvetítik, de azt is, hogy ők milyen csakis rájuk jellemző módon szenvedték el a katasztrófát, és küzdöttek meg vele.

Felhasznált irodalom

- Casey, Stephen P. n.d. "[My Story, 1944-45, Hungary to Buchenwald, Mauthausen, and Back.](#)" *isurvived.org*. Letöltés ideje 2017. február 28.
- Fullbrook, Mary, and Ulinka Rublack. 2010. "In Relation: The 'Social Self' and Ego Documents." *German History* 28(3): 263–272.
- Herzog, Esther. 2009. "Introduction: Studying the Holocaust as a Feminist." *Life, Death and Sacrifice. Women and Family in the Holocaust*. Ed. Esther Herzog. NY: Gefen, 1–18.
- Hogan, Rebecca. 2008. "Engendered Autobiographies: The Diary as A Feminine Form." *Prose Studies: History, Theory, Criticism* 14(2): 95–107.
- Horthy Miklósné. 2015. *Napló 1944-45*. Budapest: Libri.
- Huff, Cynthia A., and Suzanne L. Bunkers. 1996. "Issues in Studying Women's Diaries. A Theoretical and Critical Introduction." *Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries*. Eds. Cynthia A. Huff and Suzanne L. Bunkers. Amherst: U of Massachusetts P, 1–20.
- Huhák, Heléna, Szécsényi András és Szívós Erika, szerk. 2015. *Kismama sárga csillaggal: egy fiatalasszony naplója a német megszállástól 1945 júliusáig*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Kaplan, Marion A. 1998. *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*. Oxford: Oxford UP.
- Kunt, Gergely. 2014. "[Ironic Narrative Agency as a Method of Coping with Trauma in the Diary-Memoir of Margit K, a Female Holocaust Survivor.](#)" *Hungarian Cultural Studies* 7. Letöltés ideje 2016. március 15.

- Laczó, Ferenc. 2015. "The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai: On the Birth of Hungarian Holocaust Historiography in the 1940s." *Holocaust Studies* 21 (2): 1–27.
- Lang, Berel. 2005. *Interpretation, Misinterpretation and the Claims of History*. Bloomington: Indiana UP.
- Lévai, Jenő. 2016. „Csak ember kezébe ne essem én...” – *Deportáció, télach, Schutzpass... Napló 1944-1945*. Szerk. Dési János. Budapest: Múlt és Jövő.
- LoBello, Maya. 2016. "[The Holocaust Journal of Miksa Fenyő](#)." *Hungarian Cultural Studies* 9. Letöltés ideje 2016. december 1.
- Lőwenstein, Enikő. 2016. „[Női hangon megelevenedő történelem. Könyvajánló: Budapesti háborús naplók](#)." *MaNDA*. Letöltés ideje 2017. február 28.
- Mádi, Mária. 2015. [Diaries](#). Manuscript, *US Holocaust Memorial Museum*. Letöltés ideje 2017. február 28.
- Ofer, Dalia. 2011. "Gender: Writing Women, Writing the Holocaust." *Writing the Holocaust*. Eds. Jean-Marc Dreyfus and Daniel Langton. London: Bloomsbury Academic, 7–25.
- Ofer, Dalia. 2008. "Motherhood under Siege." *Life, Death and Sacrifice: Women and Family in the Holocaust*. Ed. Esther Hertzog. Jerusalem: Geffen, 41–67.
- Popkin, Jeremy D. 2005. *History, Historians, and Autobiography*. Chicago: U of Chicago P.
- Ruane, Michael E. 2014. "[Defiant Hungarian Doctor Hid Jewish Boy as Nazis Scoured Budapest during Holocaust](#)." *The Washington Post*, November 29. Letöltés ideje 2017. február 28.
- Szabó, Borbála. 1983. *Budapesti napló: 1944 november–1945 január*. Budapest: Magvető.
- Szebeny, Klára. 2015. [103 el nem küldött levél Budapest ostromáról](#). Budapest: Gondolat Kiadó. Letöltés ideje 2017. február 28.
- Szívós, Erika. 2014. „[Kismama sárga csillaggal: egy fiatalasszony naplója a német megszállástól 1945 júliusig](#)." Letöltés ideje 2017. február 28.
- Vasvári, Louise O. 2014. "[Hungarian Women's Life Writing in the Context of the Nation's Divided Social Memory, 1944-2014](#)." *Hungarian Cultural Studies* 7: 55–81 [Letöltés ideje 2016. március 15.] Magyarul: „Magyar

nők holokauszt-életírásai a megosztott nemzeti emlékezet kontextusában, 1944-2014.” *Múlt és Jövő* 25/3 (2014): 64–84.

Vasvári, Louise O. 2016. „Életírás, társadalmi nemek, és trauma.” *TNTeF* 6(2): 150–197.

Weitzman, Lenore L., and Dalie Ofer. 2001. “Women in the Holocaust: Theoretical Foundations for a Gendered Analysis of the Holocaust.” *Women in the Holocaust: Responses, Insights and Perspectives*. Eds. Lenore J. Weitzman and Dalia Ofer. Merion Station: Merion Westfield Press International, 1–34.

Zimándi, Pius István. 2015. *Egy év története naplójegyzetekben (1944. március–1945. március)*. Budapest: Magvető.